

*Райымбаев Ч.К.***СОЦИАЛДЫК ӨНҮГҮҮНҮН ЭЛ-АРАЛЫК ТАЖРЫЙБАЛАРЫ***Райымбаев Ч.К.***МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ***Ch.K. Raiymbaev***INTERNATIONAL EXPERIENCE OF SOCIAL DEVELOPMENTS**

УДК:338- 785/56(5 75/2)

Бул илимий макалада дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндөгү калкты социалдык жактан камсыздоонун формалары каралды жана Кыргыз Республикасы учун социалдык чөйрөнү башкаруу боюнча, өнүгүүнүн жаңы моделин иштеп чыгуу сунушталды.

This article discusses the forms of social security of the population in developed countries and the new development model managing social sphere of the Kyrgyz Republic.

Азыркы дүйнөлүк тажрыйбада, социалдык тармактарды башкаруунун ар түрдүү системалары ийгиликтүү иштеп келет. Көпчүлүк чет өлкөлөрдө социалдык коргоонун ар түрдүү институттарын пайдаланышууда. Башкаруунун мындай системалары ар өлкөдө ар кандай институттарды пайдалануусу менен бири-биринен айырмаланышат.

Айтсак, Америка Кошмо Штатынын көпчүлүк кызмат көрсөтүү тармактары, өлкөнүн экономикасы үчүн, көп жылдык өнүгүү планында негизги мааниге ээ боло баштады. Алардын ичинен: илим жана илимий тейлөө, билим берүү, саламаттыкты сактоо, ар түрдүү профессионалдык кызматтар өзгөчө орунда турушат.

Мамлекеттин социалдык бюджетти аркылуу ишке ашырылуучу приоритеттүү багыттар, принципиалдуу маселелерден болуп келет. Ал үчүн мамлекет тарабынан, жаштардын жалпы кесиптик билим, майып балдардын башталгыч жана жалпы кесиптик билим алуусу үчүн атайын программалар, «жаштар үчүн чектелбеген мүмкүнчүлүктөр» программасы, жакыр үй-бүлөөлөрдүн балдарына жардам көрсөтүүчү программалар иштелип чыккан. Андан сырткары жаштардын профессионалдык билим алуусуна, наркотикага каршы күрөшүүгө, эң жакшы мектептерди жана мугалимдерди сыйлоого, жана кара терилүүлөрдүн колледждерин каржылоого чон суммадагы каражат бөлүп келет. Ошону менен эле катар АКШнын президенти Барак Обама аз камсыз болгон үй-бүлөөлөргө жардам көрсөтүү максатында, жеке менчик турак-жай сатып алуусу үчүн, көп жылдык каржылоо программасын ишке ашырууну баштады.

Жогорудагы тизмектелген социалдык программалардан сырткары, жакыр үй-бүлөөлөр, майыптарды ишке жайгаштырууга көмөк көргөзүүчү программалар дагы мамлекеттин эсебинен каржыланып келет.

Мындан башка мамлекеттик жана фирмалык пенсия системасына жеңилдетилген индивидуалдык топтоо программасы киргизилген. Индивидуалдык пенсиялык эсепке төлөнүүчү мүчөлүк акыдан салык

алынбайт [1].

Америка Кошмо Штаттарынын жалпы улуттук негизги маселеси, XXI-кылымда калктын жогорку билимге болгон муктаждыктарын жок дегенде окуу мөөнөтүнүн узактыгын 14 жылга чейин узартуу менен, атайын кесиптик билим беруу аркылуу канааттандыруу болуп саналат.

Калкка саламаттыкты сактоо тармагында жеңилдиктерди жаратып берүү максатында, жаңы программалар кабыл алынууда. Айрыкча бул жаш балдарга, жумуш ордун жоготкон 55 жаштан 61 жашка чейинки курактагыларга жана 62-65 жаштагы медициналык камсыздандырууга алынган эмес жарандарга тиешелүү программа болуп саналат.

Бирок эң негизги багыт — бул мамлекеттик пенсиялык камсыздоо системасын реформалоо болуп саналат. Мында пенсия системасын өркүндөтүү боюнча жана пенсияга чыгуу системасын иштеп чыгууда, 2020-жылга карата пенсия жашын 65 жаштан 67 жашка көтөрүү, эмгек стажын көбөйтүү сыяктуу ар түрдүү схемалар каралууда.

Калктын ар түрдүү катмарына, социалдык жардам көрсөтүү программаларын ишке ашыруунун негизги инструменти болуп, 1997-жылы 1-июлда кабыл алынган мыйзамы эсептелинет. Бул мыйзам боюнча ар түрдүү социалдык жардамдарды берүү 5 жылдык мөөнөт менен чектелет [4].

Калкынын жашоо деңгээли жогору, социалдык-экономикалык өнүгүү системасы бир калыпка түшкөн мамлекеттердин катарына Канаданы кийирүүгө болот.

Канадада калктын 8%дан ашыгыраагы социалдык камсыздоо системасы аркылуу жардамдарды алып турушат. Ал жардамдар мамлекеттик колдоо программалары аркылуу, жардамга муктаж адамдарга көргөзүлөт.

Пособия, жалпы пособия, кошумча пособия, балдар пособиясы жана салыкка тартуу боюнча жеңилдиктер болуп белунушет. Бул жерде тамак-ашка болгон чыгымдар, транспорт чыгымдары, күнүмдүк керектөөлөргө кеткен чыгымдар жана квартиралык чыгымдар эсепке алынат. Мындан сырткары атайын (тандалган) пособия иштейт. Ал пособия эмеректерди сатып алууга, орун көтөрүп көчүүдө, окутууга, кеткен чыгымдарды кайтарууда, врач-стамотологдордун же прачечныйлардын кызматтарына берилет [2].

Канаданын жалпы улуттук программасы боюнча, федералдык екмек, провинцияларындагы аз камсыз болгон үй-бүлөөлөргө берилүүчү социалдык

жардамдардын жарымын өз мойнуна алууга милдеттүү. Жаш курагы жеткенде дайындалуучу мамлекеттик пенсия системасында, 65 жаштан жогорку пенсионерлерди, жашоо үчүн керек болгон минималдык талаптар менен камсыз кылат.

Канадада, АКШ га араганда мамлекеттик социалдык камсыздандыруу системасы бир канча өнүккөн. Канада социалдык чыгымдардын улушун 24,5 % га чейин жогорулатып, жыйырма биринчи кылымдын башында дүйнө жүзүндөгү өнүккөн өлкөлөрдүн ичинде өз ордун сактап кала алды. Ошол эле убакта Нидерланд, Швеция, Дания, Германия, Франция, Италия мамлекеттеринде социалдык чыгымдар үчүн, ИДП нын 26% дан 35% га чейинки улушу жумшалат [3].

Саламаттыкты сактоо системасы, социалдык чөйрөнүн базалык компоненти болуп саналат жана эл-аралык стандарт боюнча калкты медициналык жактан тейлөөнүн жогорку деңгээлин камсыздайт.

Канадада жеке менчик медицина мекемелеринде, жалпы мамлекеттик милдеттуу турде камсыздандырууга алынган тизмедеги кызматтарды аткарууга мыйзам аркылуу тыюу салынат. Ошондуктан көпчүлүк клиникалар, медициналык борборлор жана коомдук уюмдар коммерциялык жол менен ишмердуулугун жургузе алышпайт.

Көпчүлүк учурда эмгекке жарактуу адамдарды дарылоого кеткен чыгымдарды медициналык камсыздандыруу чыгымдары каптай албай келет. Ошондуктан көпчүлүк провинциялар калктын айрым категориясындагы (майыптарга, 14 жашка толо элек жаш балдарга, аз камсыз болгон атуулдарга) адамдарга жеңилдиктерди жаратып беришет.

Элкөдө жумушсуздук боюнча камсыздандыруу системасы, түп тамырынан бери өзгөрүүлөргө учураган. Мисалы, камсыздандыруу фонду жумуш берүүчүлөр жана жумушчулардын милдеттүү акы төлөмдөрүнүн эсебинен жүргүзүлөт жана камсыздандыруу пособияларынын өлчөмү азайып, аларды төлөө шарттары катуу тартипте ишке ашырылат.

Канададагы пенсиялык система дагы өзгөчө көңүл бура турган көрүнүш. Негизинен жаш курагы боюнча; эмгек стажы боюнча жана жеке пландыштырылган пенсия болуп үчкө бөлүнөт.

Мындан сырткары Батыш Европа мамлекеттериндеги социалдык тармактардын өнүгүүсү дагы бир топ кызыгууларды жаратат. Бул мамлекеттерде, социалдык тармактарды башкаруу системасынын мамлекеттик дагы жеке менчик дагы формасы орун алган.

Батыш Европа мамлекеттериндеги, натыйжалуу экономика жана кеңири масштабдагы жүргүзүлгөн социалдык саясат, алардын калкы үчүн ыңгайлуу шарттарды жаратып берүүдө.

Түндүк Европа мамлекеттери, өнүккөн Батыш Европа мамлекеттерине салыштырмалуу бир топ артыкчылык мүнөзгө ээ жана кескин айырмаланып турат:

- Биринчиден, социалдык камсыздоо системасы менен жакырлар гана эмес, калктын бардык катмары камтылган;
- Экинчиден, калкты социалдык жактан коргоодо негизги ролду мамлекет, тагыраак айтканда жер-

гиликтүү башкаруу органдары жана борбордук өкмөт өз мойнуна алган;

- Үчүнчүдөн, социалдык саясат, ачык социалдык багытка ээ болгон мамлекеттик экономикалык жөнгө салуу менен тыгыз байланышта;
- Төртүнчүдөн, калкты иш менен камсыз кылуу өзгөчө орунда турат;
- Бешинчиден, социалдык саясат адилеттүүлүк, тендик, макулдашуучулук принциптеринин негизинде жүргүзүлөт;
- Алтынчыдан, бардык социалдык багыттагы жүргүзүлгөн иш-аракеттер, кедейчиликти жоюуга, жаштар үчүн жана мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга иш орундарын тузууга, жумушчу күчтөрдү кайра даярдоого, профессионалдык билим берүүгө жумшалат.

Түндүк Европа мамлекеттеринин социалдык саясаты өзүнүн каржылоо өзгөчөлүктөрүнө ээ. Мисалы, Финляндияда социалдык тармакка жумшалган чыгымдар мамлекеттик ИДП нын 41%ын, Норвегияда 52% ын, Данияда 62% ын, Швецияда 70% ын түзөт. Ал эми өнүккөн Батыш Европа мамлекеттеринде бул чыгымдарга 50% дын тегерегинде жумшалат. Социалдык багыттардын эң негизги тармактары болгон билим берүү, саламаттыкты сактоо, социалдык камсыздоо системалары салыкка тартуу механизмдери аркылуу каржыланат.

Социалдык фонддор бир гана мамлекеттик каражаттардан турбайт. Социалдык камсыздандыруу системасы, мамлекеттик жана жергиликтүү салыктардын эсебинен, жалданма жумушчулардын жана ишкерлердин мүчөлүк акысынан каржыланат. Дания жана Исландия мамлекеттеринен башка мамлекеттерде, негизги каржы булагы болуп, айлык акынын фондусунун суммасынан эсептелинип алынган ишкерлердин мүчөлүк акысы саналат. Швецияда бул мүчөлүк акылардын 10% дан ашыгы оорусу боюнча камсыздандырууга, 10% дын тегереги пенсияга, 11% дын тегерегинде кошумча пенсияга керектелет.

Латвия мамлекетинин социалдык саясаты, адамдардын жашоосундагы, пенсиялык камсыздоо, жумушсуздук боюнча социалдык камсыздоо, саламаттыкты сактоо жана кризис учурунда берилүүчү социалдык жардамдар сыяктуу, эң негизги көйгөйлүү маселелерди өз ичине камтыйт. Пенсиянын көлөмү, мурнку алган кирешелеринин 40% дан аз эмес өлчөмүндө дайындалат жана пенсия маал-маалы менен индексация кылынып турат. Латвиядагы социалдык камсыздоонун негизги белугун, жумушсуздарга социалдык гарантия берүү белугу түзөт. Пособияга 12 айдан кем эмес иштеп социалдык төлөмдөрдүн мүчөлүк акысын телеген ар бир адам, 9 ай аралыгында алууга укугу бар [5].

Жумушсуздук боюнча пособия эмгек стажынан жана жеке ар бир адамдын иштеп тапкан кирешесинен кез каранды. Бирок кандай болгоншо дагы, минималдык айлык акынын 70% ынан аз эмес көлөмүндө төлөнүп берилет.

Ал эми Чехия республикасынын социалдык чөйрөнү башкаруу өзгөчөлүгү болуп, мамлекет тарабынан жүргүзүлгөн бюджет жана акча-финансылык саясаты саналат. Чехия республикасы, Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн арасында, социалисттик түзүлүштөн

базар экономикасына өткөн өлкөлөрдүн ичинен экономикалык реформалар менен катар социалдык реформаларды жүргүзгөн жалгыз өлкө. Чехияда жүргүзүлгөн бардык реформалардын башында, финансылык жаатта эң кымбатка турган социалдык программалар ишке ашырылган.

1996-жылдан бери карай Чехияда «Мамлекеттик социалдык жардам берүү жөнүндөгү» мыйзам толук күчүнө кирип, базар экономикасынын шарттары менен жашаган демократиялык өлкөлөрдүн талаптарына жооп бере ала турган, заманбап социалдык коргоо системасын түзүүдө, негизги жасалган кадамдардан болуп калды.

Ошентип социалдык чөйрөнү башкаруу системасы, тынымсыз ар бир өлкөнүн социалдык-экономикалык жана саясий шарттарынан улам пайда болгон кырдаалга жараша өнүгүүнүн үстүндө келе жатат. Ошондуктан биздин өлкөдө дагы, социалдык чөйрөнү башкаруу боюнча, өнүгүүнүн жаңы моделин иштеп чыгуу талап кылынат.

Ошону менен бирге, социалдык чөйрөдөгү тамак-аш керектөөлөрүнүн эл-аралык стандарттарына жетишүү, жакынкы күндөрдө биздин республика үчүн, экономикалык өнүгүү деңгээлибиздин начардыгына байланыштуу өтө оор маселе. Анткени канчалык экономикалык өнүгүү деңгээли жогору болсо, ошончолук калктын жашоо деңгээли жогору болот.

Чындыгында социалдык керектөөлөрдүн объективдуу жана адилеттүү чечилиши оор маселелерден болуп саналат. Анткени бул процесске кептеген факторлор таасир кылышат жана алардын так сандык таасирлерин аныктоо кыйынга турат. Ошондуктан социалдык чөйрөнүн белгилүү бир деңгээлдеги өнүгүүсүнө жетишүү - бул көп кадамдуу процесс. Ал негизинен жалпы Республиканын жашоочуларынын социалдык керектөөлөрүн гана эмес, экономиканын өнүгүү деңгээлине, бөлүштүрүүгө, жеңге салууга жана керектөө шарттарына байланышкан маселелерди өз ичине камтыйт.

Адабияттар:

1. Козловский А. А. Типы социальной политики — американский вариант // Общество и экономика, 1997 г., №1-2, 101-6.
2. ИмсДж., А. Крептул, Система помони лицам и семьям с низкими доходами в Канаде // Проблемы теории и практики управления, 2000 г., №1, 86-6.
3. Немова Л. А. Канада: Реформы в социальной сфере //США, Канада, ЭПК, 2003, №4, 6-6.
4. Сулян В. Роль государства в реализации приоритетов социально-экономического развития США //Проблемы теории и практики укрепления, 2000 г., №5, 55-6.
5. Макаров В. Социальное обеспечение в Латвии Внешняя торговля, 1999№2.

Рецензент: д.э.н., профессор Балбаков М.Б.